

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПО ВІДШКОДУВАННЮ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

В.П.Мироненко

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

О.С.Онищенко

Апеляційний суд м. Києва

Постановка проблеми. Загальною підставою виникнення будь-яких правовідносин з відшкодування шкоди є факт її завдання. Це не завжди може супроводжуватися якимись додатковими умовами. Проте такі умови можуть бути встановлені нормами цивільного законодавства (наприклад, нормами гл.81 ЦК України передбачені умови відшкодування шкоди, яка виникла внаслідок створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи). Інакше виглядає ситуація щодо виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, передбачених гл.82 ЦК України, які складають окрему (спеціальну) групу охоронних правовідносин [1]. У зв'язку з тим, що зазначені зобов'язання із відшкодування шкоди можуть виникати на єдиній підставі завдання шкоди, але за наявності різних умов, існує поділ останніх на дві групи: загальні та спеціальні умови виникнення зобов'язань по відшкодуванню шкоди. Досліджуючи питання щодо відповідальності за порушення цивільних прав та обов'язків, В.П. Грибанов відзначав, що умовами, при яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника мір цивільно-правової відповідальності; протиправне порушення особою, покладених на неї обов'язків і суб'єктивних прав інших осіб; наявність шкоди, завданої протиправною поведінкою правопорушника; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що наступили; наявність вини правопорушника [2, с. 49]. Сучасною цивілістикою до загальних умов виникнення зобов'язань відшкодування шкоди належать: наявність шкоди; протиправність поведінки особи, яка завдала шкоду; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою порушника та її результатом - виникненням шкоди; вина особи, яка завдала шкоду [3, с. 415]. Якщо питання щодо відшкодування майнової шкоди можна вважати більш-менш розробленими в доктрині цивільного права, то багато аспектів відповідальності за завдану моральну шкоду, зберігають певний дискусійний характер. У цьому сенсі слід погодитись із тими дослідниками, які вказують, що інститут моральної шкоди ще потребує проведення і теоретичних досліджень, і перевірки практикою [4, с. 63].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми відповідальності за завдану моральну шкоду були і залишаються предметом наукових досліджень багатьох українських та зарубіжних правників. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені, як: М.М. Агарков, С.М. Антосик,

Б.Т. Безлепкін, А.М. Белякова, Д.В. Боброва, Л.В. Брусніцин, М.І. Гошовський, С.Є. Донцов, В.В. Глянцев, В.А. Дубрівний, А.М. Ерделевський, О.О. Красавчиков, О.В. Крикунов, М.С. Малєін, М.М. Малєїна, Є.А. Міхно, С.В. Наріжний, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, А.М. Савицька, В.М. Савицький, С.Ф. Сокол, Н.С. Шимон та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності підстав виникнення зобов'язань із відшкодування моральної шкоди та спробі розроблення можливих шляхів удосконалення правового регулювання відшкодування моральної шкоди.

Основні результати дослідження. Першим з елементів складу цивільного правопорушення, а отже і підстав відповідальності, є наявність шкоди. За відсутності шкоди питання про деліктну відповідальність взагалі не виникає. У широкому розумінні шкоду визначають як зменшення або знищення охоронюваних правом благ, що належать потерпілому [3, с. 415]. Цивільний кодекс України розрізняє майнову і моральну шкоду. Під протиправною поведінкою розуміють дію чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм або умовам договору. В.Н. Кудрявцев, проаналізувавши сутність правопорушення, відзначав, що протиправність є його основною властивістю. Правопорушення представляють собою протиправні вчинки, що належить до сфери правової поведінки, тобто мають правову природу, оскільки піддаються впливу з боку держави, який здійснюється так само правовими методами. Інакше кажучи, правопорушення не існує «поза правом». Навпаки, встановлюється чітка юридична процедура встановлення факту правопорушення, порядку притягнення правопорушника до відповідальності. Проте понести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебувають під контролем його свідомості. Якщо суб'єкт не усвідомлює свої вчинки - немає протиправності. Відсутність протиправності свідчить про відсутність самого правопорушення [5, с. 36]. Таким чином, Кудрявцев В.Н. пов'язує ознаку протиправності зі свідомою, вольовою поведінкою індивіда і відзначає, що саме це є показником наявності або відсутності правопорушення. Отже, протиправною визнається така поведінка заподіювача шкоди, яка порушує правову норму і наявне суб'єктивне право потерпілої особи, тобто це поведінка суб'єкта, що не відповідає вимогам закону, договору та призводить до порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи. Зазначена поведінка може проявлятися в невиконання чи неналежному виконанні договірної зобов'язання чи в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю або майну іншої особи [6, с. 106].

Під причинним зв'язком звичайно мають на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при якому одне з них за необхідністю породжує інше. При цьому йдеться про безпосередній, прямий зв'язок, не спотворений іншими діями. Відшкодуванню підлягають тільки прямі збитки (непрямі збитки не відшкодовуються). Зазвичай судова практика виходить із презумпції, що збитки, які виникли у кредитора в зв'язку з порушенням договору боржником, перебувають у прямому причинному зв'язку з невиконанням або

неналежним виконанням зобов'язання. Разом з тим, враховується та обставина, що збитки можуть бути завдані дією непереборної сили (обставин, яким боржник не міг запобігти, бо це вище його можливостей), випадку (обставин, яких боржник не міг передбачити і тому не запобіг їм).

Причинний зв'язок – це об'єктивне, реальне поєднання, при якому одне явище (причина) породжує виникнення іншого явища (наслідку). Але через те, що шкода може виникати не тільки внаслідок певної дії, а й з інших підстав (події), завжди необхідно встановити причину виникнення шкоди, тобто встановити причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою. Причинний зв'язок означає, що збитки завдані саме протиправними діями даної особи, а не виникли з інших причин. Тому, протиправна поведінка особи повинна бути причиною збитків, а збитки повинні бути її наслідком. За інших обставин питання про цивільно-правову відповідальність взагалі не ставиться. Питанню про причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкідливими наслідками у науковій літературі приділено значну увагу. Пояснюється це низкою чинників. По-перше, причинний зв'язок є одним із основних елементів складу правопорушення. По-друге, встановлення причини шкідливого результату на практиці пов'язане, у низці випадків, з великими труднощами. Намагання допомогти практиці вирішенні цієї складної проблеми і визначало ті жваві пошуки, що здійснювалися і здійснюються науковцями з метою встановлення об'єктивної істини.

У будь-яких випадках причинний зв'язок між шкодою і неправомірною поведінкою відповідальної за цю шкоду особи, є об'єктивною умовою, за наявності якої та у сукупності з іншими, можливе стягнення з відповідача відшкодування понесених потерпілим втрат. Тому буде завжди помилкою шукати причинний зв'язок між шкодою і виною правопорушника. Як об'єктивне явище, причинний зв'язок не залежить від волі та свідомості заподіювача шкоди. Навпаки, вина завжди перебуває в площині цієї волі.

Таким чином, вина як умова виникнення обов'язку відшкодувати шкоду в обсязі «генерального делікту» є елементом, що має суб'єктивне значення. Проблема вини у цивільному праві завжди була і залишається однією з найбільш актуальних, складних, а тому дискусійних. Тривалий час її понятійна сутність визначалася як психічне ставлення особи до протиправної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Таке визначення поняття вини мало загальноправовий характер і таке її розуміння сприймалося більшістю дослідників і правозастосовчою практикою безвідносно до того, в межах якої правової сфери (приватно-правової чи публічно-правової) оцінювалась суб'єктивна сторона поведінки правопорушника.

У цивілістичних дослідженнях останніх років уявлення про вини як про психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої законом як протиправної, та її наслідків викликало деякі сумніви. Вирішувати питання про вини чи невинуватість необхідно шляхом аналізу ставлення особи до своїх справ та обов'язків. Додамо, що концепція вини як психічного ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків стає найбільш уразливою при її застосуванні до юридичної особи, відповідаль-

ної за завдану потерпілому шкоду. Досить важко, якщо взагалі можливо, оцінювати суб'єктивну сторону поведінки юридичної особи крізь призму її психічного ставлення до своїх дій (бездіяльності) і їх негативних наслідків. Те саме можна сказати і стосовно оцінки суб'єктивної (вольової) сторони поведінки фізичної особи. Її психічний стан може характеризуватися байдужістю (притупленням або цілковитою втратою інтересу до інших людей) або легковажністю (полегшеним чи спрощеним ставленням до своїх висловлювань, дій, поведінки). Однак останні не матимуть юридичного значення, доки не буде їх зовнішнього вияву. Визначальним тут є не стільки ставлення до своєї протиправної поведінки, скільки втрата суб'єктом права (свідома чи несвідома, умисна чи необережна) з-під власної волі контролю за цією поведінкою, сприйнятою оточенням як негативна і шкідлива. Сприйняття оточенням поведінки суб'єкта права відображається в обраних оточенням формах реагування на сприйняту поведінку, в доказах її негативного вияву. Не випадково тому, на відміну від кримінального права, де презюмується відсутність вини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, цивільне законодавство виходить із принципу презумпції вини: особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини (ч.2 ст.1166 ЦК)). Невинуватою ж особа визнається, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч.1 ст.614 ЦК).

Крім того, обов'язок з відшкодування шкоди може бути покладений не тільки на особу, безпосередніми діями якої ця шкода була завдана, а й на інших осіб, вина яких презюмується (наприклад, батьків малолітньої особи, що завдала шкоди – ч.1 ст.1178 ЦК).

Виходячи з наведеного, вини як одну з умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди можна визначити як намірне чи безнамірне, але завжди залежне від волі та свідомості суб'єкта права його власне ставлення до вжиття чи невжиття заходів запобігання зовнішньому прояву своєї поведінки, яка є протиправною і шкідливою для особистих немайнових чи майнових благ, належних іншим суб'єктам. Таке поняття вини в зобов'язаннях із відшкодування шкоди може асоціюватися з відомою цивілістичній теорії деліктоздатністю, тобто здатністю суб'єкта права бути відповідачем (боржником) у зобов'язаннях із відшкодування шкоди. Саме тому не визнаються деліктоздатними, наприклад, особи, визнані судом недієздатними (статті 39, 1184 ЦК), та малолітні особи (ч.3 ст.31, ч.1 ст.1184 ЦК).

Залежно від того, яким саме чином особа керувала своєю поведінкою чи ставилася до її зовнішнього вияву, у зобов'язаннях з відшкодування шкоди існують дві форми вини: умисел і необережність. Щоправда, для покладення на особу, відповідальну за шкоду, обов'язку з її відшкодування особливого значення не має сама форма вини цієї особи. Завдана нею шкода підлягатиме відшкодуванню будь-коли, за винятком випадків, коли вона доведе, що шкоди було завдано не з її вини. Однак визначення кожної з форм вини у зобов'язаннях

із відшкодування шкоди необхідне. Його практичне значення полягає, наприклад, у тому, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується (ч.1 ст.1193 ЦК). Форм умислу цивільне законодавство не визначає. У поведінці особи, яка завдала шкоду, умисел - явище порівняно рідкісне, хоч і цілком можливе. Спрямованість дій до завдання шкоди матиме місце, зокрема, при перевищенні меж самозахисту, коли особа, перебуваючи під впливом почуття помсти, завдає шкоди родичам правопорушника, від протиправного посягання з боку якого довелось оборонятися. Що стосується форм вини потерпілого, то у зобов'язаннях із відшкодування шкоди врахуванню підлягає і його власна необережність, але не будь-яка, а необережність, що визнається грубою. Будь-яка необережність характеризує поведінку особи з точки зору відповідного ступеня необачливості, байдужості чи легковажності в ставленні потерпілого до зовнішнього вияву власної поведінки. Загальні ознаки грубої необережності потерпілого вбачаються в положеннях ч.2 ст.1193 ЦК. Це: необережність, яка сприяла виникненню шкоди; необережність, яка сприяла збільшенню шкоди, завданої потерпілому. Так, при розгляді однієї з цивільних справ судом було встановлено, що потерпілий (позивач у справі) перед тим, як скористатися найнятою автомашиною, з водієм розпив спиртні напої, їдучи у машині як пасажир, у дорозі йому були завдані тілесні ушкодження внаслідок допущеної з вини водія дорожньо-транспортної пригоди. Суд обґрунтовано визнав, що в поведінці потерпілого були ознаки грубої необережності, за причини якої розмір належного йому відшкодування було зменшено. Найчастіше необережність потерпілого враховується при так званій змішаній відповідальності, коли виникненню шкоди сприяла не тільки вина особи, яка завдала шкоди, а й груба необережність потерпілого. Важливо зазначити, що наявність грубої необережності потерпілого не звільняє повністю заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодування, а за загальним правилом може тягнути лише зменшення розміру відшкодування. Винятки із цього правила можуть бути встановлені лише законом. Наприклад, Закон України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» передбачає, що оператор ядерної установки може бути звільнений від обов'язку відшкодувати шкоду за рішенням суду, якщо буде доведено, що потерпілому була завдана шкода внаслідок його грубої необережності (наприклад, у випадку, коли потерпілий самочинно проникає на охоронюваний радіаційно небезпечний об'єкт, де отримує небезпечну дозу іонізуючого випромінювання). Вина потерпілого не враховується у разі відшкодування додаткових витрат (ст.1195 ЦК), у випадках відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника (ст.1200 ЦК) та у разі відшкодування витрат на поховання (ст.1201 ЦК). У зазначених випадках ідеться не про відшкодування витрат, причинно обумовлених протиправною та винною поведінкою особи, яка зазнала шкоди, а поведінкою особи, яка до цих витрат призвела.

Висновки. Отже, зазначені умови є загальними для виникнення зобов'язань, що виникають у зв'язку із відшкодуванням моральної шкоди. Їх наявність необхідна в усіх випадках, за винятком тих щодо яких закон встановлює спеціальні вимоги, розширюючи чи обмежуючи перелік зазначених

умов. Що стосується спеціальних умов виникнення зобов'язань відшкодування шкоди, то вони визначаються конкретними нормами ЦК України та інших актів цивільного законодавства залежно від особливостей суб'єктного складу, об'єктів, яким завдано шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України. — К. : ПАЛИВОДА А.В, 2014. — 204 с.
2. *Грибанов В.П.* Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. — М. : Знание, 1973. — 96 с.
3. Цивільне право України: Договірні та недоговірні зобов'язання / За заг. ред. С.С. Бичкової. — К. : Алерта, 2014. — 496 с.
4. *Забара І.М.* Теоретичні питання визначення моральної (немайнової) шкоди в законодавстві України / І.М. Забара // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 1999. — Вип.14, ч.2. — С. 62-64.
5. *Кудрявцев В.Н., Малєин Н.С.* Правовое поведение, его субъекты и пределы / В.Н. Кудрявцев, Н.С. Малєин // Изв. вузов. правоведения. — 1980. — № 3. — С. 31-40.
6. *Бородін М.* Розгляд цивільних справ, які впливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки / М. Бородін // Право України. — 2010. — № 7. — С. 101-106.

Мируненко В.П., Онищенко О.С. Загальні умови виникнення зобов'язань по відшкодуванню моральної шкоди

У статті проаналізовано загальні умови виникнення зобов'язань із відшкодування моральної шкоди. На підставі здійсненого дослідження робиться висновок про те, що їх наявність необхідна в усіх випадках відповідальності, за винятком тих щодо яких закон встановлює спеціальні вимоги.

Ключові слова: умови відповідальності, моральна шкода, шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, вина.

Мируненко В.П., Онищенко А.С. Общие условия возникновения обязательств по возмещению морального вреда

В статье проанализированы общие условия возникновения обязательств по возмещению морального вреда. На основании выполненного исследования сделан вывод о том, что их наличие необходимо во всех случаях ответственности, за исключением тех, в отношении которых закон устанавливает специальные требования.

Ключевые слова: условия ответственности, моральный вред, вред, противоправное поведение, причинная связь, вина.

Myronenko V.P., Onishchenko A.S. General conditions of the liability is incurred for compensation for moral damage

The paper analyzes the general conditions of occurrence of the reimbursement of non-pecuniary damage. Based on the investigations concluded that their presence is necessary in all cases of liability, except for those in respect of which the law establishes special requirements.

Keywords: terms of responsibility, moral damage, harm, wrongful conduct, causation, wine.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2014.